

JANA PLESKALOVÁ (MASARYKOVA UNIVERZITA, BRNO)

ČESKÁ ANTROPONYMA V LATINSKÝCH TEXTECH 12.–13. STOLETÍ¹

The research of anthroponyms as they can be found in 12th–13th century documents provided some new information relating to personal proper nouns of that period. 1. At that time, names of foreign origin prevail over names of Proto-Slavonic origin. 2. The number of adaptations of Czech names into Latin grows during the examined period. By the end of the 13th century, all compound anthroponyms had been adapted – by the formant –us that places them into the masculine 2nd declension (Soběslaus, Vladimirus), while derived names mostly remained in their original Czech form (Utěšen). Only names with the suffix -ek are adapted more frequently – by the formant -o that places them into the masculine 3rd declension (Ješek > Ješko, Gen. Ješekonis), other derived names are adapted in this way only occasionally (Smil > Smilo, Jeník > Jenikus, Sezema > Sezemo).

Z hlediska vývoje spisovné češtiny je období 12.–13. století hodnoceno jako tzv. období přípravné, kdy v českých zemích plnila funkci kulturního jazyka v celém jeho potřebném rozsahu latina: uplatňovala se jako jazyk liturgický, literární, diplomatický i administrativní. Čeština existovala patrně jen v podobě mluvené, neboť první souvislé české texty pocházejí až z konce 13. století. Z doby dřívější existují o její skutečné podobě jen dílčí důkazy – nesouvislé písemné památky tradičně označované jako bohemika, glosy a přípisky. Pro naše zkoumání jsou nejdůležitější bohemika, česká slova (antroponyma, toponyma, v menší míře apelativa) v cizojazyčných, nejčastěji latinských textech, která písař nechtěl nebo nemohl přeložit.

Antroponymický materiál obsažený v latinských listech a listinách doložených v průběhu 12.–13. století má velký význam pro jazykovědu a v jejím rámci i pro onomastiku. Tato nejstarší vrstva českých antroponym (tj. vlastních jmen osobních) podává jedinečné svědectví o tom, jak se tehdy lidé navzájem pojmenovávali, a zároveň poskytuje cenné informace o nejstarší češtině. Studium listinného materiálu v jeho časové posloupnosti umožňuje navíc sledovat dynamiku vývoje pojmenovacích zvyklostí po celé období předpokládané jednojmennosti² včet-

¹ Příspěvek vznikl při řešení výzkumného záměru „Středisko pro interdisciplinární výzkum starých jazyků a starších fází jazyků moderních“, č. MSM 0021622435.

² Podrobněji viz PLESKALOVÁ, JANA [V tisku.]. *K pojmenovacím zvyklostem v období 12.–13. století.*

ně začleňování jednotlivých jmen do latinského kontextu. Zápisy antroponym v listinách z 12.–13. stol. ukazují, že s přibývajícimi lety jsou česká jména stále častěji adaptována do latiny.³ Adaptační procesy jsou sledovány na materiálu antroponym zapsaných v listech a listinách spolehlivě doložených z let 1158–1197 a 1279–1283; všechny listy a listiny pocházejí z edice *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*⁴ (CDB 1, 1907, 6, 2006).

Období 1158–1197 (CDB 1, 1907): Do svého výzkumu jsem zahrнула antroponyma všech uvedených osob, které působily v českých zemích. Celkem bylo zjištěno 1114 jmen, některá z nich se v jednotlivých listinách opakují, stejně jako se opakují i zúčastněné osoby. Poměr 55 % osobních jmen praslovanského, popř. českého původu (dále jména domácí, česká) a 45 % jmen cizího původu (jména cizí) zčásti potvrzuje známou a často citovanou skutečnost, že v období do r. 1300 převládají jména slovanská.⁵ (Za domácí považují též antroponyma odvozená českými formanty z cizích jmen, např. *Benada* < *Benedikt*, *Janek* < *Jan*). Jak ukázal listinný materiál, jsou v této době česká jména většinou ponechávána v latinských textech ve své české nominativní podobě (celkem 66 % ze všech domácích jmen), např. *Dobrogost*, *Budivoj*, *Chotěbor*, *Utěšen*, *Kochan*, *Jarek*, *Bolík*, *Ben*, a to i v těch případech, kdy latinský kontext vyžaduje pády jiné: *Petrus filius Obiden*, *Boguš cum fratribus Ratibor et L'utobor*, *cum fratre Obiden*, *cum fratre Pribyslav*, a *Vratiš, Čěč iudice*. Cizí jména jsou naproti tomu už většinou morfologicky adaptována do latiny a skloňují se – na základě svého zakončení – podle příslušné latinské deklinace: *Petrus*, *Conradus*, *Daniel*, *Johannes*, *cum imperatore Conrado*, *per fratrem Benedictum*, *Pauli decani*, *Jeronymi magistri*, *per manum Friderici cancellarii*, *Danielis Pragensis episcopi* et *Johannis Moraviensis episcopi*. Z uvedeného je zřejmé, že domácí a cizí jména jsou v listinách často zapisována rozdílně, přestože plní v textu stejné onymické funkce, tj. jednoznačně pojmenovávají, popř. ještě sociálně zařazují svého nositele, a většinou se vyskytují vedle sebe. Jinými slovy řečeno, česká i cizí antroponyma hrají v listinách stejně důležitou a nezastupitelnou roli. Lze tedy očekávat, že s přibývajícimi písemnostmi bude sílit i snaha zařadit obdobným způsobem do latinského morfologického systému i jména česká: *Data per manum Floriani cancellarii et per manum Chvalkonis thesaurarii...* (*Chvalek* > *Chvalko*). Ale je třeba připomenout, že latinský kontext vyžaduje častěji nominativ než pády ostatní, srov. např. ustálené formule v intitulacích typu *ego Fredericus dei gracia dux Boemorum*, *ego Soběslaus dux Boemorum*, nebo převládající způsoby uvádění

³ Adaptace je formové zařazení slov cizího původu do slovního druhu a k morfologickým typům slov domácích, tj. přijímajícího jazyka, srov. např. *Příruční mluvnice češtiny*. 1995. KARLÍK, PETR et al. [EDS.]. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 181.

⁴ *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae 1 (805–1197)*. 1907. FRIEDRICH, GUSTAV [ED.]. Prague: Sumptibus comitiorum Regni Bohemiae; *Ibid. 6 (1279–1283)*. 2006. SVITÁK, ZBYNĚK – KRMÍČKOVÁ, HELENA – KREJČÍKOVÁ, JARMILA [EDS.]; cooperante NECHUTOVÁ, J. Prague: Sumptibus Academiae scientiarum Rei publicae Bohemicae.

⁵ SVOBODA, JAN. 1964. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 183.

svědků příslušného právního aktu: *hii vero sunt testes: Henricus Pragensis episcopus, Henricus abbas Brevnensis, Albertus abbas de Monte Sion, Jurata abbas de L'utmyšl* atd.

I když je v druhé polovině 12. století adaptována do latiny jen pouhá třetina českých jmen (34 %), nejde o adaptace náhodné. Jeví se jako velmi pravděpodobné, že nejprve byla do latiny adaptována jména významných osob, které v listinách často vystupovaly (*dux Soběslaus, Vaceslaus dux, Vladislaus Boemorum rex, Sdeslaus camerarius...*), a ta sloužila jako vzor pro adaptace dalších českých jmen se stejným zakončením. V případě kompozit to byly především formace se stejným zadním členem *slav*, jež byly adaptovány do latiny prostřednictvím formantu *-us* zařazujícím k maskulinům 2. deklinace (*Boguslav > Boguslaus*), v případě jmen derivovaných podléhaly adaptaci určité slovtvorné typy, zejména útvary se sufixem *-ek*, jež byly adaptovány do latiny formantem *-o* zařazujícím k maskulinům 3. deklinace (*Chvalek > Chvalko*, gen. *Chvalkonis*). Jak patrně z uváděných příkladů, už v této době se projevovala snaha některých písařů zařazovat česká jména do morfologického systému latiny. Nejdále dospěl tento proces u výše uvedených kompozit se zadním členem *slav*, neboť z celkového počtu 28 různých jmen je do latiny adaptováno celkem 24 (*Držislaus, Sbraslaus, Brencislaus, Jaroslaus...*), pouze 4 antroponyma byla doložena jen v podobě původní (*Otěslav, Ubyslav, Sbyslav, Chotěslav*). U většiny složených jmen se zadním členem *slav* výrazně převládá podoba adaptovaná (např. podoba *Boguslaus* byla doložena 11krát × *Bohuslav* 4krát, podoba *Pribyslaus* byla doložena 14krát × *Pribyslav* 4krát), v některých případech byla jména dokonce zaznamenána pouze v latinizované podobě (*Miloslaus, Vratislaus, Domaslaus, Radoslaus*). Absence jejich českých podob v listinném materiálu sice neznamena, že by tyto podoby vůbec neexistovaly, ale přece jen upozorňuje na skutečnost, že jména končící na *-slav* už byla téměř pravidelně adaptována do latiny. Ostatní složená antroponyma zůstávají v české nominativní podobě (*Ctibor, Dobrogost, Boguchval, Budivoj, Cuzsúd, Načěrad, Otěvěk, Soběhrd*), stejným způsobem jsou do latiny občas adaptována jen kompozita se zadními členy *mír, měř, mil a gněv* (*Vecemilus, Dlugmilus, Spytihněus, Jarogněus, Vladimirus, Vyšeměrus* vedle *Sbramír, L'utogněv, Mojmír, Nadamír, Ladimír*). Kompozitum *Milogost* zůstává v nominativu v podobě české, ale při skloňování přibírá koncovky latinské 2. deklinace, srov. gen. *Milgosti*.

Ze srovnání podob jednotlivých antroponymických typů vyplynulo, že složeniny s druhým členem *slav* jsou do latiny adaptovány dost pravidelně, zatímco kompozita s jinými komponenty v pozici druhého členu zůstávají častěji v podobě české. Občasné adaptace vázané na konkrétní komponenty (*mír* atd.) však již předznamenávají další vývoj, který směřuje k poměrně důsledné adaptaci všech českých složených jmen do latiny.

Z derivovaných antroponym jsou nejčastěji do latiny adaptovány formace se sufixem *-ek* (*Benek, Slávek, Vitek*), a to formantem *-o* (*Benko, Slávko, Vitko* – patrně pod vlivem cizí podoby *Witigo*). Některá jména tohoto typu byla zaznamenána jen v podobě latinizované (*Chvalko, Bočko*), ale vcelku převládají podoby

české (*Jarek, Smilek, Strojek, Držek, Hájek, Janek, Mojek...*). Antroponyma jiných slovotvorných typů jsou do latiny adaptována zřídka, většinou se jedná o adaptaci zařazující jména buď k maskulinům 2. deklinace (*Odolenus, Pomněnus* × *Obiden, Utěšen*), nebo 3. deklinace, aby mohla být jména v textu skloňována: *Mysloch – Myslochonis*, nom. *Ruso – Rusone*, ale častější je nom. *Rús*, tj. „rusý“). Zvláštní případ představují mužská a ženská jména zakončená na *-a* a skloňovaná ve staré češtině podle vzoru žena. Vzhledem k tomu, že byla jejich nominativní podoba stejná jako u lat. a-kmenů, byla podle potřeby skloňována podle vzoru femina: nom. *Radosta, Boguta, Protiva, Svojata, Prédota, Milota; filius Částe, mater Milgoste; cum Mutina, cum Záviša, a Kojata ioculatore* (ale nelze vyloučit, že mohlo jít o nesklonovanou podobu českou).

Období 1279–1283 (CDB 6, 2006): Soudobý listinný materiál poskytuje ve srovnání s obdobím předcházejícím méně jmen (celkem 705), ale procentuální zastoupení sledovaných jevů nabízí nové poznatky jak o repertoáru tehdejších antroponym v českých zemích, tak o jejich podobách v latinských textech. Poměr 72 % jmen cizích × 28 % jmen domácích vážně zpochybňuje rozšířené a obecně uznávané tvrzení, že ve 13. století převládala jména domácí, tj. praslovanského původu, viz poznámka 4. I když jde jen o malý časový úsek a většinou o jména urozených lidí, případně příslušníků církevního stavu, je číslo 72 % podle mne dostatečným důkazem o tom, že v českých zemích převládají na převládají na oficiální úrovni jména cizí. Nelze sice vyloučit, že v případě prostých lidí mohl být poměr domácí × cizí příznivější ve prospěch jmen domácích, ale je to jen domněnka, neboť spolehlivý pramen, který by obsahoval jména prostých lidí, prozatím k dispozici není. Uvažuje se sice o tom, že Nekrolog podlažický určitý počet jmen prostých lidí uchovává,⁶ ale absence jakýchkoli bližších údajů o pojmenovávaných osobách neumožňuje rozpoznat, která jména patří urozeným a která neurozeným. Navíc byla do tohoto nekrologu zaznamenávána jména z delšího časového úseku (1160–1229).

Prěkvapení přináší i druhý poměr: 25 % českých jmen do latiny neadaptovaných × 75 % českých jmen do latiny adaptovaných. Přestože jde jen o 197 domácích antroponym, vzájemný poměr útvarů adaptovaných a neadaptovaných přesvědčivě vypovídá o tom, že písaři už česká jména většinou zařazovali do morfologického systému latiny. Zdá se, že rozšíření adaptace souvisí s vyšší úrovní latiny v listinách. V té době už byly listiny psány vzdělanějšími písaři, kteří ovládali latinu lépe než jejich kolegové před 100 lety. Jak ukázal materiál antroponym, jsou kompozita – až na výjimku *Sbyl'ut* – na konci 13. století adaptována do latiny všechna (celkem 34 různých antroponym), a to formantem *-us* zařazujícím k maskulinům 2. deklinace. Jejich původní české podoby byly zaznamenány jen ve čtyřech případech a všechny byly doloženy jen jednou: *Ratibor* vedle *Ratiborius*, *Vecemil – Vecemilus*, *Velislav – Velislaus*, *Sbyslav – Sbyslaus*).

⁶ Podrobněji viz PLÁČEK, JOSEF. 1907. „Příspěvky k otázce Nekrologu Podlažického.“ *Listy filologické*, 34, 101–105.

Příklady adaptovaných kompozit: *Ubyslaus, Budislaus, Vojslaus, Miroslaus, Venceslaus, Sulislaus, Predborius, Dlíhomilus, Ratmirus; Sbyslai, Pribyslai, Soběslai, Chotěborii; Jaroslauo, Branislauo, Svatoslauo, Vecemilo, Mstidruho; Miroslaum*. V rámci antroponym odvozených jsou do latiny nejčastěji adaptována jména se sufixem *-ek*, a to formantem *-o* zařazujícím k maskulinům 3. deklinace. Stejně jako kompozita i ona dokládají pokračování adaptačního procesu ze století předcházejícího, ale na rozdíl od jmen zapsaných v listinách 12. století převládají nyní podoby adaptované: *Vitko, Vitkonem* (vedle *Vitigo*), *Bělko, Hynko, Držko, Ješko, Ješekonis, Slavko, Vlčkonis*... České podoby jsou zcela ojedinělé: *Vlček, Benek*. Z dalších odvozenin jsou adaptovány do latiny útvary se sufixem *-ik* a se sufixy *š-ovými*, oba typy formantem *-us* zařazujícím k maskulinům 2. deklinace: *Jeníkus, Milikus, Jurikone; Benešius, Benešii, Benešio, Závišius, Bohušius*, ale prozatím nejde o pravidelnou adaptaci vázanou na jistý slovtvorný typ, srov. *Petrík, Hostík, Budiš*. Pouze českou podobu mají odvozeniny *Baroch, Radost, Osto, Protivec, Jezdoň, Protiven* (ale gen. *Odoleni*, dat. *Odoleno*, původně česky *Odolen*). Jistou tendenci k adaptaci formantem *-o* signalizují jednoslabičná jména, srov. *Smilo, Smilonis, cum Smilone* × jedenkrát *Smil*, podobně *Bludo, Bludonis* (tj. *Blúd*), *Chrén, Chrénonis*, ale jen *Chval*... Jména zakončená na *-a* a skloňovaná ve staré češtině původně podle vzoru žena (*Protiva, Podoba, Milota, Bohuta, Benada*) nepřebírají v ostatních pádech koncovky 1. latinské deklinace už tak pravidelně, např. *filius domini Vznote, domini Benate*. Stejně jako v češtině tu ovlivnil skloňování přirozený rod mužský a ten byl příčinou, že mužská jména zakončená na *-a* začínala být adaptována formantem *-o* zařazujícím k maskulinům 3. deklinace: nom. *Protivo, Miloto*, abl. *domino Vznetone, Sezemone* (tj. *Sezema*).

Výzkum antroponym doložených v listech a listinách 12.–13. století poskytl několik nových poznatků, jež nejen doplňují, ale v některých případech dokonce korigují naše dosavadní představy o vlastních jménech osobních v počátečním období češtiny: 1. K nejvýznamnějším patří zjištění, že antroponyma praslovanského původu ve 13. století nepřevládají; v té době už mají výraznou převahu jména cizí. 2. Zkoumání listinného materiálu v jeho časové posloupnosti umožnilo sledovat proces adaptace českých jmen do latiny. Již na první pohled je zřejmé, že v průběhu zkoumaného období vzrůstá snaha písařů zařazovat česká jména do morfologického systému latiny. Česká kompozita jsou adaptována formantem *-us* zařazujícím k maskulinům 2. deklinace, a to nejprve, ještě v druhé polovině 12. století, především kompozita se zadním členem *slav* (*Miroslaus*), v století 13. pak ostatní složená jména (*Dlíhomilus, Ratiborius*). Pouze české podoby jsou vzácné (*Sbyl'ut*). Odvozená jména jsou do latiny adaptována buď rovněž formantem *-us* (*Pomněnus, Jeníkus*), nebo *-o* (*Smil* > *Smilo*, gen. *Smilonis*, abl. *Smilone*) zařazujícím k maskulinům 3. deklinace. Z odvozených jmen jsou nejčastěji do latiny adaptována jména se sufixem *-ek* (*Benek* > *Benko*) a s přibývajícemi lety těchto latinizovaných podob přibývá. Zvláštní případ představují mužská a ženská jména zakončená na *-a* (*Bohuta, Svatava*), jejichž tvar nom. je shodný s nom. latinské 1. deklinace. Na základě této skutečnosti přebírají podle potřeby česká

jména její koncovky (*Částa – filius Částe, Svatava – gen. Svatave*), s postupem času a s prosazováním přirozeného rodu mužského přecházejí k 3. deklinaci (*Sezema > Sezemo*). Ostatní odvozená česká jména jsou adaptována do latiny nesoustavně, ale i ona jsou významným svědectvím o tom, jak vypadala nejstarší česká antroponyma v latinských textech.

Zkratky

CDB – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae

Prameny

- Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae 1 (805–1197)*. 1907. FRIEDRICH, GUSTAV [ED.]. Pragae: Sumptibus comitorum Regni Bohemiae.
- Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae 6 (1279–1283)*. 2006. SVITÁK, ZBYNĚK – KRMIČKOVÁ, HELENA – KREJČÍKOVÁ, JARMILA [EDS.]; cooperante NECHUTOVÁ, J. Pragae: Sumptibus Academiae scientiarum Rei publicae Bohemicae.

LITERATURA

- PLAČEK, JOSEF. 1907. „Příspěvky k otázce Nekrologu Podlažického.“ *Listy filologické*, 34, 101–105.
- PLESKALOVÁ, JANA [V tisku.]. *K pojmenovacím zvyklostem v období 12.–13. století*.
- PLESKALOVÁ, JANA. 1998. *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*. Brno: Masarykova univerzita.
- Příruční mluvnice češtiny*. 1995. KARLÍK, PETR ET AL. [EDS.]. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- SVOBODA, JAN. 1964. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*. Praha: Nakladatelství ČSAV.